

УДК 159.98:316.485

ЦАРЕНКО Л.Г.

м. Київ

ВИВЧЕННЯ ПРОЦЕСУ НАДАННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДОПОМОГИ В УМОВАХ КОНФЛІКТУ ЯК ДИСКУРСИВНА ПРАКТИКА

Анотація. Стаття присвячена аналізу літератури з проблем дослідження дискурсу. Викладаються погляди вчених щодо тлумачення поняття "дискурс", філософських передумов та напрямків дослідження, цього явища. Означено, що основою нових теорій дискурс-аналізу є положення соціального конструктивізму. Показано, що дискурс-дослідження, які є комплексними, міждисциплінарними, мультиметодичними за своєю суттю, – відкриті для подальшого розширення. Адже дискурс-аналіз – це не просто спеціальний метод, а швидше погляди на предмет дослідження. Висвітлюється можливість вивчення психологічної культури і процесу надання психологічної допомоги в контексті дискурс-аналізу.

Ключові слова: дискурс, дискурс-аналіз, дискурсивна психологія, психологічна культура, психологічна допомога, комунікативна активність.

Abstract. The article is dedicated for the analysis the literature of discourse research problem. The points of views of the different scientists about interpretation of meaning the "discourse", philosophical premises and ways of researching this phenomenon are showing. Was defined that on the base of the new theories of discourse-analysis the principles of the social constructionism are founded. Was showed that discourse-investigation which are complex, interdisciplinary, multimethodical as they are, – open for the future growing. Because the discourse-analysis is not only special method, it is rather the views on the things of the research. At the article the possibility of the investigation of the psychological culture and the process of the giving of psychological help in the context of the discourse-analysis are showing.

Key words: discourse, discourse-analysis, discursive psychology, psychological culture, psychological help, communicative activity.

Постановка проблеми. Початок XXI століття в історії України запам'ятається як історія двох визначальних для народу конфліктів – Революції Гідності та АТО – ненасильницьких дій, що пробували націю, і війни як продовження політики засобами озброєного насилля. Як говорив Ганді, світ такий, яким ми його зробили. І доки ми самі не станемо носіями тих змін, які бажаємо бачити у світі, то ніяких зрушень не буде.

А зміни на краще – і в світі, і в кожному з нас можливі. Адже окрім негативних наслідків у кожному конфлікті є й позитивні передумови: відбувається розрядка напруження; люди згуртовуються опираючись зовнішнім ворогам; з'являються передумови для розвитку; зникає синдром покірності і меншовартості.

Психологічна допомога є однією з визначальних практик, що сприяє позитивним змінам людини, родини, спільноти. Проте такий непростий для України

час вимагає переосмислення як процесу надання психологічної допомоги населенню постраждалому від конфлікту, так і методів дослідження цього процесу.

На основі численних бесід з учасниками бойових дій, учасниками АТО та з волонтерами-психологами щодо психологічної допомоги було зроблено такі висновки:

1. Психологічної допомоги і реабілітації потребують близько 80% військовослужбовців, учасників бойових дій. Це стосується не лише 1-3 хвили набору, а і 4-6. Багато з військовослужбовців 4-6 хвили набору не брали участі в реальних бойових діях. Проте тривале очікування нападу, особливо на невеликій відстані до лінії зіткнення, призвело до суттєвого виснаження психіки особового складу, зниження самооцінки. В найбільш сприятливій ситуації виявилися ті підрозділи, які брали впродовж короткого часу участь у бойових діях.

2. В Україні відсутня система надання психологічної допомоги (система психологічної реабілітації). Фахова діяльність військових психологів обмежується діагностуванням під час набору військовослужбовців на контракт. Менше 10% з опитуваних військовослужбовців пригадали, що зустрічалися з цивільними психологами-волонтерами.

3. Майже нікому з військовослужбовців, що пережили травмівні події, не була надана кваліфікована перша допомога.

4. Сам термін "психологічна допомога", як і термін "психологічна реабілітація" учасниками бойових дій сприймається негативно і часто асоціюється з психіатричною допомогою. Більше сприймається таке поняття як "психологічна підтримка", що надається на побутовому рівні побратимами, волонтерами (не психологами), капеланами. До психологів-професіоналів учасники бойових звертаються дуже рідко, оскільки, по-перше, не мають інформації, хто їм може допомогти, по-друге, вважають, що вирішення соціальних питань (гідна робота, отримання земельних ділянок, пільг тощо) сприятиме поліпшенню їхнього самопочуття, по-третє, не вірять, що хтось їм зможе допомогти поліпшити самопочуття.

5. Виходячи із зазначеного вище, доцільно: розмежувати соціально-психологічну підтримку та психологічну допомогу; формувати в оточення військовослужбовців та в суспільстві загалом навички надання першої допомоги та психологічної підтримки. Створюючи вітчизняну систему надання психологічної допомоги в умовах соціальних конфліктів, варто принцип біо-психо-соціальної допомоги доповнити духовним супроводом, і, відповідно, залучити священників та капеланів до реабілітаційного процесу.

Мета статті – розглянути можливості вивчення процесу надання психологічної допомоги в контексті дискурс-аналізу.

Виклад основного матеріалу. На основі аналізу ситуації в Україні та аналізу світового досвіду організації процесу надання психологічної допомоги нами

було запропоновано модель психологічної допомоги в умовах воєнного конфлікту. Зокрема було виділено й описано п'ять рівнів надання психологічної допомоги, кожен з яких передбачає певні вимоги до фахівців, що надають допомогу, та відповідні для рівня заходи: невідкладна психологічна допомога, стабілізація, психологічний супровід, психологічна реабілітація та психологічна і медична допомога при патологічних типах реагування на травмівні події та у випадку важких соматичних захворювань.

Невідкладна психологічна допомога (перша психологічна допомога та кризова інтервенція) – комплекс заходів, що проводяться з метою стабілізації психічного стану, відновлення попереднього рівня функціонування, попередження розладів адаптації стосовно осіб, що пережили травмівну подію чи переживають кризовий стан.

Стабілізація – соціально-психологічні заходи в перший місяць після зміни соціальної ситуації (повернення до мирного життя для ветеранів; початок несення військової служби для мобілізованих військовослужбовців; для вимушених переселенців; для родин загиблих чи пропалих без вісти військовослужбовців). Заходи проводяться з метою адаптації до нової соціальної ситуації, з метою стабілізації психічного стану, відновлення попереднього рівня функціонування, попередження розладів адаптації та виявлення осіб, які потребують психологічної допомоги.

Психологічний супровід – комплекс заходів, мета яких сприяння осмисленню досвіду отриманого в екстремальній ситуації та втіленню його в життя. У цьому випадку важлива вмотивованість постраждалого та достатні ресурси для участі в реабілітаційних заходах. Психологічна допомога на цьому рівні спрямована на сприяння вирішенню проблем (форма допомоги – психологічне консультування), осмисленню нового досвіду та психологічного супроводу людей з особливими потребами.

Психологічна реабілітація – комплекс заходів, спрямований на відновлення або компенсацію порушених психічних функцій, особистісних властивостей, системи соціальних стосунків, боєздатності/працездатності.

Такої психологічної допомоги потребують люди, що переживають: пост-травматичний стресовий розлад, депресію, тривожні розлади, патологічну реакцію на втрату, дисоціативні розлади; люди з інвалідністю, жертви катувань, особи в яких діагностовано психосоматичні розлади чи інші важкі хвороби; ті, хто зловживає психоактивними речовинами (форма допомоги – психотерапія).

Психологічна і медична допомога у випадку важких соматичних захворювань; при патологічних типах гострого реагування на травмівну подію (психотичні симптоми, гостре збудження); у випадку небезпеки суїциду чи гоміциду (нанесення іншим пошкоджень або вбивство); при диференційних розла-

дах (біполярний розлад, зловживання психоактивними речовинами); при важкій депресії (виражена дезадаптація у зв'язку з депресивним розладом).

Отже, психологічна допомога, в умовах глобальних конфліктів у суспільстві, є складною, такою, що відбувається на різних рівнях, що вимагає нових підходів до вивчення цього процесу.

Ідея про те, що вивчення мови є ключем до пізнання людини і світу, стала провідною методологічною настановою для представників ряду гуманітарних дисциплін у другій половині ХХ століття. Це явище отримало назву лінгвістичного повороту в культурі. Поряд із цим у гуманітарній сфері позитивістська філософія поступила місцем постмодерністському світогляду, а класична раціональність – постнекласичній, що спричинило значні зміни в науці: відкрило нові горизонти для інтерпретативних досліджень, сфокусованих на соціальних, дискурсивних, культурних формах. З кінця 60-х років минулого століття лінгвістичний поворот під впливом постмодерністських ідей стає дискурсивним поворотом.

Оскільки дискурс-аналіз, як спосіб дослідження, характеризує інформаційну епоху і постнекласичну науковість, ми вважаємо за доцільне процес надання психологічної допомоги (як вид соціальної практики) вивчати як дискурсивне утворення. Адже *дискурс* (у найширшому розумінні) – це певний спосіб спілкування (певних учасників і з певною метою) й розуміння світу (чи якогось аспекту світу); мовлення, яке несе в собі інформацію, думку і ставлення мовця до певного об'єкта, теми чи ситуації спілкування.

Треба підкреслити, що уявлення про дискурс впродовж останніх 50-и років суттєво змінювалося. Сучасні дослідження цього явища можна поділити на лінгвістичні та суспільно-наукові. Рамки статті не дають можливості розглянути особливості цих досліджень. Тому зупинимось лише на третьому поколінні теорій "дискурсу" (в останні роки вони досить популярні не лише в науці, а й в публіцистиці), що беруть початок у французькому структуралізмі і постструктуралізмі [3]. *Дискурс* тут розглядають як сукупність соціальних практик, у межах яких конструюються і відтворюються значення і смисли. Інколи замість поняття "дискурс" вживається поняття "*дискурсивні практики*". Дискурс трактується як синонім практики соціального конструювання. В постструктуралістському підході поняття дискурсу розширюється до всеохоплюючої соціальної категорії, в основі якої висловлювання Жака Дерріда: "Все є дискурс". Йдеться про функціональну інтерпретацію цього явища, коли дискурсом вважається використання мови у всіх її різновидах.

Одним із найцікавіших (для психологічних досліджень) напрямків дискурс-аналізу, на нашу думку, є дискурсивна психологія (провідні спеціалісти: Джонатан Поттер, Маргарет Уетерелл, Майкл Білліг, Сью Уіддіком, Роб Уоффіт).

У дискурсивній психології виокремлюють три напрямки [5]:

- в центрі уваги постструктуралістського підходу питання як люди розуміють світ, як у певних дискурсах створюються і змінюються ідентичності, які соціальні наслідки цих дискурсивних конструкцій (досліджуються соціальні проблеми, наприклад гендерні, політичні, ЗМІ);
- інтеракціоністський підхід (який представляють прихильники концепції взаємодії) концентрується на тому, наскільки і яким чином текст і розмова зорієнтовані на дію в соціальній взаємодії (досліджується дискурс як ситуація, в якій відбувається взаємодія);
- представники синтетичного підходу замість поняття "дискурс" використовують поняття репертуар інтерпретацій, акцентуючи увагу на тому, що люди роблять зі своїми текстами й мовленням, які дискурси є для них ресурсними. Тут під дискурсами розуміють усі типи вербальних взаємодій та письмових текстів, значення, спілкування, пояснення.

В основі дискурсивної психології (зокрема, нових теорій дискурс-аналізу) лежать положення соціального конструктивізму – відносно молоді філософської течії. Це – постнекласичний, постмодерністський науковий напрям, що об'єднує кілька теорій про культуру й суспільство. У контексті цього напрямку будь-які прояви особистісного життя розглядаються крізь призму соціальної взаємодії. Загалом соціальні конструктивісти вважають, що люди не здатні досягнути об'єктивну реальність; ті реальності, які вони конструюють, міцно зв'язані з мовними системами [2, 555]. Люди перебувають під впливом культурних норм, що не аналізуються, а сприймаються, як щось саме собою зрозуміле. Дискурси не тільки відображають уявлення людей про світ, ідентичності і соціальні взаємини, а й створюють символічну реальність, яка впливає на соціальні, культурні й особистісні зміни. Тобто, наш спосіб спілкування відіграє активну роль в створенні світу, соціальних взаємин та змін у них [2].

Дослідники дискурсу звертають увагу на значну роль мови в конструюванні знань. Ця проблема добре відома фахівцям, які надають психологічну допомогу. Тому звернімо увагу на уявлення соціальних конструктивістів (Вів'єна Барра, Філіпса та ін.) щодо цього питання та їхню інтерпретацію з точки зору сучасних українських реалій. Ці уявлення є основними передумовами дослідження дискурсів.

1. Критичний підхід до знання. Наші знання і уявлення про світ – це не пряме відображення "зовнішньої реальності", а результат класифікації реальності через категорії. Наші знання – продукт дискурсу; поняття і категорії, які ми використовуємо для пояснення світу, це соціальні конструкти. Тому потрібно бути уважним до можливих наслідків тих знань, що претендують на істинність.

Отже, психологічна культура дає можливість описувати реальність враховуючи психологічний аспект будь-якого соціального явища, а не тільки економічну чи політичну складові, інтерпретування на основі яких домінують у засобах масової інформації.

2. Історична і культурна обумовленість. Люди вбудовані в історичний і культурний контекст. Їхні погляди і знання про світ є продуктами історично обумовлених взаємин між людьми. Відповідно, способи розуміння світу специфічні, зв’язані з історичним та культурним контекстом, умовні, такі що залежать від обставин. Дискурс – це форма соціальної поведінки, що репрезентує соціальний світ (знання, людей, соціальні стосунки, соціальні норми і правила).

Культура надання психологічної допомоги обумовлена історично і зв’язана з культурною ситуацією в суспільстві.

3. Зв’язок між знаннями і соціальними процесами. Знання виникають у процесі соціальної взаємодії, де учасники цієї взаємодії конструюють відомі істини і доводять одне одному, що правильно, а що помилково.

Гібридна війна в Україні породила попит у наших співвітчизників на психологічні знання та психологічну допомогу, насамперед, у кризовій ситуації.

4. Зв’язок між знанням і соціальною поведінкою. Відповідно до певного світогляду, деякі різновиди поведінки стають природними, інші – неприйнятними. Різне розуміння світу спричиняє різну поведінку, тобто соціальна структура знань спричиняє соціальні наслідки.

Наведені вище позиції соціального конструкціонізму формують наступні передумови аналізу дискурсів [5, 185–186]:

1) дискурс як використання мови в повсякденних текстах і спілкуванні – це динамічна форма соціальної практики, яка створює соціальний світ та ідентич-

ності; суб’єктивні психологічні реальності формуються в дискурсі; особистість формується шляхом засвоєння соціальних діалогів;

2) влада діє, визначаючи людину стосовно різних дискурсивних категорій;

3) люди використовують дискурс, щоб здійснити соціальну дію в певних комунікативних ситуаціях; використання мови обумовлюється певною ситуацією;

4) мова формує не тільки свідомість, але й підсвідомість, отже психоаналітичну теорію можна поєднати з дискурс-аналізом для пояснення психологічних механізмів формування “неусвідомлюваного”.

Для вивчення та інтерпретації дискурсивних психологічних утворень цікавим є розуміння особливостей дискурс-аналізу (таблиця 1), які розглянув автор ситуаційного аналізу дискурсу Адель Кларке [4].

Ще більш чіткий алгоритм опису (з позиції соціального конструктивізму) процесу породження і функціонування дискурсів запропоновано Дж. Шоттерном і К. Джердженом [1]:

1. Повідомлення про дійсність з’являється у вільному потоці безперервної комунікативної активності людських співтовариств, яка розгортається в часі.

2. Висловлювання набуває сенсу лише як частина діалогу, окреме висловлювання сенсу не має.

3. Висловлювання-відповіді створюють все нові смисли і обумовлюють подальший розвиток діалогу, постійно змінюючи контекст розмови.

4. Тільки застосувавши категорії, мовні жанри тощо, можна пояснити, як відповідні дискурси забезпечують функціонування соціальних груп, поведінкових ідеологій, якими ці групи живуть.

5. У міру того як лінгвістично координовані соціальні стосунки стають історіями й упорядковуються, з’являються “офіційні” версії описів світу і власних

Таблиця 1.

Відмінності між традиційною теорією і дискурс-аналізом

Традиційна позитивістськи обґрунтована теорія	Дискурс-аналіз
Позитивізм/реалізм	Конструктивізм/релятивізм
Дуалізм суб’єкта і об’єкта	Континуальність суб’єкта і об’єкта
Відкриття/відшукування	Конструювання/створення
Відповідність теорії істинності	Відповідність теорії створення знання
Наївна об’єктивність	Суб’єктивність/рефлексивність
Гомогенізація, генералізація	Численні погляди, гетерогенні презентації
По можливості відмова від будь-яких протиріч	Аналіз та інтерпретація протиріч
Бажаність спрощення	Представлення комплексності
Пошук має закінчуватися висновками	Пошук пробний, відкритий, такий, що створює труднощі
Домінує голос автора/«експерта»	Численність голосів, перспективність, інтенсивність, рефлексивність
Помилкова/перебільшена ясність	Репрезентація непевності
«Нормальне»/середнє доповнюється «негативними» випадками	Відмінності, варіативність, ізольованість, позиційність
Імпліцитно передбачені прогресивність і лінійність	Сумнівність, нетипові прочитання ситуації
Нормативні уявлення	Позиційні уявлення
Метафора нормального розподілу	Метафора картографії
Мета – позначення базових соціальних процесів та формальної теорії	Мета – конструювання процесів, сенситивних концептів, ситуаційної аналітики і теоретичних побудов

"Я", тобто локальні дискурсивні онтології і соціальні санкції для їх підтримки.

6. Локальні онтології і системи моралі в "західній" культурі надають перевагу індивідуальності.

7. Психологічні описи сприйняття, спогадів, мотивів, суджень є вираженням реальності ментальних репрезентацій. Вона полягає в самих цих повідомленнях, які формулюються залежно від позиції мовця в комунікативному контексті.

Грунтуючись на положеннях соціального конструктивізму, представники різних шкіл аналізу дискурсу: по-перше, визнають те, що реальність соціально конструюється; по-друге, прагнуть до "м'якої" рефлексивної дослідницької позиції, міждисциплінарних чи мультиперспективних досліджень; по-третє, акцентуються на вивченні соціокультурних, а не індивідуальних чинників; по-четверте, тяжіють до аналізу символів.

Виходячи із зазначених вище вище особливостей дискурс-аналізу і алгоритмів опису дискурсивних явищ доцільно процес надання психологічної допомоги вивчати на таких рівнях:

а) соціокультурні уявлення про психологічний вимір дійсності, які формують матриці соціальних уявлень, концепцій, моделей; існують незалежно від національної специфіки сприйняття і визначають загальні принципи інтерпретації психологічного виміру буття;

б) особливості психологічної допомоги в інформаційну добу;

в) модифікації загальнолюдських уявлень обмежені певною культурою, що історично склалися на теренах України, які виявляються в національних образах, символах, мовних конструктах;

г) психологічна культура та уявлення про психологічну допомогу характерні для представників певних спільнот (зокрема, для таких, нових у нашому соціумі, груп населення, як учасники АТО і члени їхніх сімей, вимушені переселенці, волонтери);

д) уявлення про психологічну допомогу притаманне представникам різних психотерапевтичних шкіл та загалом людям, що надають психологічну допомогу.

Щодо особливостей психологічної культури в інформаційну епоху необхідно сказати наступне. Хоча сучасне українське суспільство лише тільки трансформується в інформаційне суспільство, його суттєвими характеристиками є, з одного боку, надмір непотрібної і деструктивної інформації, а з іншого – дефіцит об'єктивних знань, невміння спрогнозувати майбутнє, руйнування традиційних схем осмислення дійсності, розмивання меж між добром і злом, благом і шкодою, агресивне нав'язування нових культурних стандартів вигідних для певних угруповань; інформаційна війна.

Вторгнення великих об'ємів суперечливої інформації в повсякденне життя і відсутність у суспільстві

навичок необхідних для конструктивної роботи з інформацією, передусім відсутність умінь використовувати минулий досвід (наявні у культурі еталони тлумачення того чи іншого явища та шляхів розв'язання життєво необхідних завдань) для поліпшення якості теперішнього життя та для формування майбутнього – спричиняє зростання навантажень на нервову систему, психіку людини, утруднює можливість осмислити те, що відбувається, прийняти правильне рішення у ситуації неблагополуччя, обрати оптимальний спосіб життя.

Тому важливими завданнями, які мають вирішувати сьогодні психологи є наступні: знайти шляхи збільшення питомої ваги конструктивної інформації в суспільстві; навчити людину не просто здобувати знання, а на основі отриманих знань, розуміти, що відбувається навколо і як можна змінити себе, свою поведінку, оптимізувати діяльність.

Психологічна культура представників українського суспільства, що брали участь у воєнному конфлікті на Сході України, характеризується надмірною увагою до страждань, розладів, соціальних негараздів і замало місця – можливостям, перспективам пост-травматичного зростання, шляхам виходу з кризи. Психологічна допомога як дискурсивна практика через такі форми роботи як психологічна просвіта, психологічна підтримка, психотерапія, тренінгові заняття, психологічне консультування, кризова інтервенція може суттєво збільшити питому вагу конструктивних знань та навичок, які змінюють особистість, поведінку та діяльність людини, що переживає кризові події.

Висновок. Розглянувши різні типи теорій дискурсу і, відповідно, дискурсивних досліджень, можна зробити висновок, що дискурс-дослідження, які є комплексними, міждисциплінарними, мультиметодичними за своєю суттю, – відкриті для їхнього застосування до дослідження процесу надання психологічної допомоги в ситуації глобального суспільного конфлікту. Адже дискурс-аналіз це не просто спеціальний метод, а швидше погляди на предмет дослідження, на мову, як визначальний спосіб конструювання знань.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дискурсивная психология [Електронний ресурс]. – Режим доступу: /www/philol.msu.ru/discourse/images/stories.
2. Николс М. Семейная терапия. Концепции и методы [Текст] / М. Николс, Р. Шварц. – М.: Изд-во Эксмо, 2004. – 960с.
3. Русакова О.Ф. Классификация дискурсивных теорий [Електронний ресурс] // Аналитика культурологии. – Режим доступу: <http://www.analikulurolog.ru/>.
4. Рогозин Д.М. Ситуационный анализ по Адель Кларке [Текст] / Д.М. Рогозин // Человек. – 2007. – №1. – С. 38–48.
5. Филлипс Л.Дж., Дискурс-анализ. Теория и метод [Текст] // Л.Дж. Филлипс, В. Йоргенсен. – М.: Гуманитарный Центр, 2004. – 336с.